

Tartu Ülikool

Sotsiaalteaduste valdkond

Psühholoogia instituut

Mark-Emil Luik

Eksplitsiitse “Ma ei tea” valiku mõju äratundmisotsustele samaaegsetes äratundmisriidades

Uurimistöo

Juhendaja: Annegrete Palu

Läbiv pealkiri: “Ma ei tea” valiku mõju äratundmisotsustele

Tartu 2023

Eksplitsiitse “Ma ei tea” valiku mõju äratundmisotsustele samaaegsetes äratundmisriidades

Lühikokkuvõte

Käesoleva uurimistöö eesmärgiks oli analüüsida eksplitsiitse „Ma ei tea“ valiku mõju äratundmisotsustele. Selleks viidi läbi eksperiment, mille tulemusi võrreldi varasema uuringuga, kus olid sarnased tingimused. Valimis oli 123-st inimest (78 naist, keskmine vanus 25.4 aastat) ning kokku tehti 615 äratundmisotsust. Katseisikud nägid viit videot lavastatud vargusest ja pidid tuvastama kurjategija fotodest koosnevast äratundmisreast. Erinevalt varasematest uuringutest, ei omanud eksplitsiitne „Ma ei tea“ valik statistiliselt olulist mõju äratundmisotsustele. Edaspidised uuringud võiksid uurida viise vähendamaks survet langetada otsust või tõsta tunnistajate teadlikkust oma tegude tagajärgedest.

Märksõnad: „ma ei tea“ valik, fotodest koosnev äratundmisrida, samaaegne äratundmisrida, eksplitsiitne mitte-tuvastamise valik

The effects of an explicit „Don’t know“ response option on identification decisions in simultaneous lineups

Abstract

The aim of the current study was to investigate the effect of an explicit “Don’t know” response option on identification responses. For this purpose, an experiment was conducted, and its results compared to a previous experiment with similar variables. The studies had a total of 123 participants (78 women, mean age 25.4 years) and altogether 615 decisions were made. The participants saw 5 videos of staged theft and had to identify the perpetrator from the photo lineup. Contrary to previous literature, the explicit “Don’t know” response did not have a significant effect on identification responses. Future studies should aim to identify factors to relieve the pressure to choose or make the witnesses more aware of the ramifications of their choice.

Keywords: “don’t know” option, photo lineup, simultaneous lineup, explicit non-identification options

Kurjategija korrektne kindlaks tegemine on tähtis osa kriminaalmenetlusest, sest süütu inimese karistamine on soovimatu tulemus. Pealtnägijaga kuritegudel on tähtsaks osaks pealtnägija arusaam sündmustest. Juhtudel, kus kahtlusalune on kinnipeetud, viiakse läbi kahtlusaluse äratundmiseks esitamine, näiteks äratundmisrea kujul. Äratundmisreas näidatakse pealtnägijale kahtlusalust koos teiste, sarnase välimusega inimestega ja tal palutakse tuvastada kahtlustatav või anda märku, et ükski reas olijatest pole kurjategija ehk lükata rida tagasi. Kuigi äratundmisrea läbiviimise protsess on lihtne, võivad protseduurid märgatavalt varieeruda ja mitmed erinevad faktorid võivad äratundmisotsust mõjutada (Wells et al. 1998). Kehvadel praktikatel võib aga olla laastav mõju - ainuüksi USA-s on viimase 32 aasta jooksul 375 süütut inimest DNA-testidega vanglast välja aidatud ning 69% neist tulenes tunnistajate eksimustest (Innocence Project, 2022). Kuigi eksimine on inimlik, saab mitmete lihtsate muutustega äratundmisrea läbiviimise protsessis märkimisväärselt suurendada tunnistajate täpsust kahtlusaluste ära tundmisel.

Varasemad uuringud on näidanud, et levinud probleemiks äratundmisriidades on tunnistaja kallutatatus (Brewer ja Palmer, 2010; Wells, 1993; Memon, Gabbert ja Hope, 2004). Tunnistaja jaoks on tegemist võõra ning enamasti ka ärevust tekitava kogemusega, mis teeb ta kergesti mõjutatavaks mitmete asjaolude poolt. Arvestada tasub ka, et üldjuhul tunnistajad soovivad, et õiglus saaks jalule seatud ja kurjategija saaks karistatud oma teo eest. Seega võib tunnistaja olla kallutatud kedagi valima ka siis, kui ta ei ole endas nii kindel. Tähtis roll on ka politseil, sest nende käitumine võib mitmel moel mõjutada tunnistajat. Kui identifitseerimisele eelnevalt ei tehta selgeks, et kurjategija ei pruugi valitavate seas olla, on tunnistajale loomulik eeldada, et politsei on teinud oma tööd ning kurjategija on identifitseeritavate seas. Seda kallutatust teeb halvemaks asjaolu, et juurdlusega seotud isikud - kes on kõige intuitiivsem valik läbiviijateks - suudavad harva objektiivselt olla ning mõjutavad, tahtlikult või tahtmatult, tunnistajat oma käitumise ja sõnavalikuga (Kassin, Dror ja Kukucka, 2013; Brewer ja Palmer, 2010; Wells et al., 1998). Juurdlusega seotud isikutel huvid varieeruvad, kuid nende huvide tagajärjel on nad enamasti motiveeritud kahtlusaluste vastu kallutatud olema (Kassin, Dror ja Kukucka, 2013). Kui äratundmisrea läbiviimise protseduur ei ole kindlustatud kallutatuse vastu, on läbiviijal lihtne tunnistajat mõjutada ja seda enamasti kahtlusaluse vastu (Brewer ja Palmer, 2010). See võib omakorda väljenduda tunnistaja tehtavas valikus, eriti kui tunnistaja pole oma otsuses kindel.

Seetõttu on tunnistaja otsuse täpsuse juures oluline roll tunnistaja otsust kallutavate tegurite kindlaks tegemisel ja nende mõju vähendamisel.

Üks võimalus tunnistaja otsust kindlustada kallutamise vastu on tunnistajale enne äratundmiseks esitamist antavate juhiste selguses veendumine. Juba rohkem kui 40 aastat tagasi leiti, et kallutamata juhised (eksplitsiitselt välja toodud kurjategija võimalik puudumine) vähendavad üleüldist äratundmisreast välja valimise määra ning ebakorreksete kurjategija (valepositiivsete) identifitseerimiste määra, jättes samaks korrektsete identifitseerimiste määra (Malpass ja Devine, 1981). Teadusuuringute kontekstis tähendab see, et äratundmisriidades, kus kahtlustatav on kurjategija (ingl *target-present lineup* ehk *TP-lineup*) tähendab kahtlustatava välja valimine korrektset identifitseerimist. Äratundmisriidades, kus äratundmisreas on kahtlustatav, kes ei ole kuriteo toimepanija (ingl *target-absent* ehk *TA-lineup*), tähendab kahtlusaluse välja valimine ebakorrekset identifitseerimist. Hilisem meta-analüüs (Stebly, 1997) on näidanud, et TP äratundmisriidade puhul on kallutatud juhistel suur mõju. Kui juhistest jääb mulje, et kurjategija on reas või tunnistaja on sunnitud valiku langetama, siis on reast kellegi välja valimise määr, täpsus ning ka kindlus oma otsuses suuremad. Ilma kurjategijata tingimustes suurendavad kallutatud juhised ka valimise määra, kuid vähendavad kindlust otsuses ning ka täpsust. Reaalses elus ei ole garantiid, et kurjategija on äratundmisreas olemas ning seetõttu ei tohiks lubada suuremat valimise määra täpsuse arvelt. Kui tunnistajad valiksid tihemini kellegi välja reast, kuid teeksid seda väiksema täpsusega, tooks see endaga kaasa suurema numbriga valepositiivseid otsuseid. See omakord tähendab, et kas süüdistatakse valet inimest või tunnistaja valib äratundmisreast isiku, kelle kohta teatakse, et ta pole kurjategija. Sellises olukorras langeb usaldus tunnistaja edasiste ütluste osas ning on potentsiaal süütule inimesele kahju teha. Seetõttu on tähtis uurida, mis faktoritega saaks suurendada tunnistaja teadlikkust ning seeläbi vähendada madala kindlushinnanguga otsuste arvu.

Madala kindlushinnanguga otsuseid võib vähendada tunnistajale eksplitsiitselt välja toodud mitte-tuvastamise valik (ingl *non-identification response*), näiteks kujul „ma ei tea” (Wells et al., 2020). Varasemad uuringud on näidanud, et kui tunnistajale tuua välja ainult tavapärased valimine või tagasilükkamine, tunneb ta survet ühte antud valikutest kasutada ja ei pruugi aru saada, et ta ei ole sunnitud valiku olukorras (Weber ja Perfect, 2012; Köhnken ja Maass, 1988). Andes tunnistajale võimaluse vastata „ma ei tea“, võimaldame tal avaldada oma ebakindlust selles

osas, kas kahtlusalune on ikka tema nähtud kurjategija. Sellega anname märku, et valimine ja tagasilükkamine ei ole ainsad aktsepteeritavad variandid ning vähendame survet tunnistajale. Varasemad uuringud on näidanud, et mitte-tuvastamise valiku lisamisel väheneb valimise määr. Tulemuste põhjal järeldati, et vähenemine toimub tunnistajate arvelt, kes ei näe piisavalt sarnasusi oma mälopildiga ning seetõttu ei ole oma valikus kindlad (Clark, 2003; Perfect ja Weber, 2012). Kui tunnistajal oleks selge mälestus kurjategijast, võiks ta oma otsuses kindel olla, kuid see ei ole garanteeritud ka hästi mäletamise korral. Tunnistajate mälopilt on kuriteo aset leidmise hetkest ning võib näiteks probleemiks osutuda, kui kurjategija on hiljem oma välimust muutnud (Pozzulo ja Marciniak, 2006). Seega tunnistajad paratamatult ei saa alati kindlad olla oma otsuses. „Ma ei tea“ valikuga saame vähendada survet tunnistajatel ning seeläbi vähendada ka madala kindlushinnanguga ebakorrektselt valikute arvu.

Ilma kurjategijata äratundmisriidade puhul on ebakorrektselt otsuseks vale-positiivne valik. Vale-positiivsete valikute vähendamiseks on palju uuritud lapsi ning proovitud rõhutada mitte-tuvastamise valikuid. Lapsi on üldiselt peetud kehvadeks tunnistajateks, kuid isegi väikesed lapsed suudavad väga hästi mäletada kuriteo detaile (Ceci ja Bruck, 1993). Laste kasutamisel tunnistajatena on peamiseks probleemiks, et oma mõjutatavuse tõttu võivad nad võrreldes täiskasvanutega tunda suuremat survet valida kedagi reast või anda kergemini sellisele survele järele. Sellest tulenevalt valivad lapsed äratundmisreast tihemini kahtlusaluse, mis on selgeks probleemiks, kui kurjategijat ei ole reast. TP äratundmisreast korral on nende äratundmistäpsus täiskasvanutega sarnane, kuid TA äratundmisreast korral lükkavad lapsed reast korrektset tagasi täiskasvanutest märgatavalt harvemini (Pozzulo ja Lindsay, 1998). Mitmed uuringud on seetõttu üritanud rõhutada mitte-tuvastamist, andes lastele tagasilükkamiseks ja ebakindluse väljendamiseks alternatiivseid valikuid. Dunlevy ja Cherrymani (2013) katses kasutati reast tagasilükkamise tähistamiseks fotot puust, et ilmestada kurjategija pildi puudumist. Leiti, et selle valiku lisamine suurendas oluliselt korrektsete tagasilükkamiste arvu ilma korrektsete kurjategija tuvastamisi vähendamata. Teises uuringus (Zajac ja Karageorge, 2008) kasutati kurjategija reast puudumise representeerimiseks küsimärgiga mehe siluetti, eesmärgiga teha valiku langetamine ja reast tagasilükkamine võimalikult sarnaseks. Tulemuseks oli korrektsete tagasilükkamiste 30%-line kasv TA äratundmisriidade korral. Vastanduvaid tulemusi said Brewer ja teised (2010), kes uurisid võimalusi madala kindlushinnanguga otsuste välja praakimiseks. Nad andsid ühes katsetingimuses lastele „Ma pole kindel“ valiku ja teises tingimuses lisasid sellele motiveeriva komponendi. Nad

premeerisid korrektse valiku puhul lapsi punktidega, „Ma pole kindel“ valiku korral premeerisid vähemate punktidega ning vale valiku eest punkte ei andnud. Nende uuringus ei leitud, et mittevastamise valikud või motiveerimine oleks muutnud laste valimis-strateegiaid. Kuigi lapsed kasutasid „Ma pole kindel” valikut, avaldas see ilma motiveeriva komponendita negatiivset mõju äratundmisotsuste täpsusele. Motiveerival komponendil ei olnud negatiivset mõju üldisele äratundmistäpsusele ja teatud tingimustes selle lisamine vähendas vale-positiivsete valikute määra. Nende uuringute põhjal võiks mittevastamise valikute rõhutamine aidata TA äratundmisriidade korral vähendada vale-positiivsete valikute arvu, kuid erinevate valikuformaatide mõju oleks vaja lähemalt uurida.

Mittevastamise valiku mõju on ka täiskasvanutel uuritud. Steblay ja Phillips (2011) uurisid „Ma pole kindel“ valiku mõju äratundmisotsustele ja leidsid, et samaaegsete äratundmisriidade (kui näidatakse kõiki reas olevaid isikuid korraga) korral avaldab sellise valiku lisamine statistiliselt ebaolulist negatiivset mõju äratundmistäpsusele. Autorid oletavad, et samaaegse äratundmisrea puhul mängib tähtsat rolli võimalus fotosid võrrelda. Ka need tunnistajad, kes pole kindlad oma otsuses, suudavad leida mõne isiku, kes on nende arvates kurjategijale kõige sarnasem. Lucas ja teised (2020) kõrvutasid oma uuringus „Ma ei tea“ ja „Pole reas“ valikuid. Kui mõlemad valikud olid eksplitsiitsed, kasutati „Ma ei tea” valikut vähe ning sellel ei olnud olulist mõju äratundmisotsustele. Samas leidsid nad, et nendes katsetingimustes, kus „Ma ei tea“ valikut ei olnud eksplitsiitselt välja toodud, langetas sellise valiku iseseisvalt ainult üks kaitseisik 916-st. Kuna on vähe tõenäoline, et kõik ülejäänud 915 katseisikut oleks hinnanud kindlust oma otsuses kõrgelt, tasuks seda lähemalt uurida. Weberi ja Perfecti (2012) uuringus oli „Ma ei tea” valikul selgelt oluline mõju. Tulemustest selgus, et vabas vormis vastates ei kasuta tunnistajad „Ma ei tea“ valikut üldse. Eksplitsiitse „Ma ei tea“ valiku korral kasutas seda võimalust 20% ning selle valiku olemasolu suurendas ülejäänud otsuste täpsust märgatavalt. Lisaks oli „Ma ei tea“ valiku puhul kaks korda vähem vale-positiivseid võrreldes sunnitud valikuga. Kuigi mittevastamise valikud võivad olla ilma mõjuta või omada lausa negatiivset mõju äratundmisotsustele, on mitme uuringu põhjal „Ma ei tea“ valikul potentsiaali mõjuda positiivselt äratundmisotsustele.

Sunnitud valiku olukorras tunnistaja kas kinnitab kurjategija olemasolu reas või lükkab äratundmisrea tagasi. Samas ei arvesta selline äratundmisriida madala kindlusega tehtud otsustega.

Eksplitsiitse „Ma ei tea” valiku esile toomine võiks vähendada madala kindlushinnanguga otsuseid. Selline valik lisab ka protseduurile nüansi, sest „Ma ei tea“ valik paneb läbiviijaid uurima, miks tunnistaja ei tea. Tunnistaja, kes „Ma ei tea“ valiku puudumisel kinnitaks kurjategija olemasolu, ei tohiks valiku lisamisest mõjutatud olla - eeldusel, et ta on oma otsuses piisavalt kindel. Madala kindlusega otsuste puhul aga aitaks see vältida vale-positiivseid tuvastusi. Nagu varasemalt mainitud, siis vale-positiivsed otsused võivad omada negatiivset mõju nii juurdluse edasisele käigule kui ka inimeste eludele. Varasemad uuringud mitte-tuvastamise valikute mõju kohta on läbi viidud kas laste peal või on vastakate tulemustega. Sellest tulenevalt on selle uurimistöö eesmärgiks hinnata eksplitsiitse „Ma ei tea” valiku lisamise mõju äratundmisotsustele fotodest koosnevas samaaegses äratundmisreas.

Hüpoteesid

1. „Ma ei tea” valiku mõjul langevad valimismäär ja äratundmisotsuste täpsus.
2. Vale-positiivsete arv langeb, kuid „Ma ei tea” valiku tõttu on vähem korrektseid kurjategijate tuvastamisi.

Meetod

Katsedisain

Käesoleva uurimistöö eesmärgiks oli vaadelda äratundmisreas oleva eksplitsiitse „Ma ei tea” valiku olemasolu mõju äratundmisotsustele ja -täpsusele. Selleks viisin läbi isikute tuvastamise uuringu, kus esitasin äratundmisreas osalejatele variandi, et nad ei oska otsust teha. Selleks, et „Ma ei tea“ valiku mõju uurida, võrdlesin enda uuringust saadud andmeid uuringu „Silmailigutused kui markerid eristamaks varem nähtud ja mittenähtud nägusid kurjategijate äratundmisel” (Võrdlusuuring) esimese osa tulemustega. Erinevalt võrdlusuuringu esimesest osast oli minu uuringus eksplitsiitne „Ma ei tea“ valik ja sellest tulenev otsuse vabas vormis põhjendus.

"Ma ei tea" uuring. "Ma ei tea" uuringus esitati katseisikutele pealtnägija vaatepunktist ühe kurjategijaga video ning seejärel samaaegne TA või TP äratundmisrida. Äratundmisreas oli

eksplitsiitselt välja toodud „Ma ei tea” valik. Kõik katseisikud nägid nii TP kui TA äratundmisridu. Sõltuvad muutujad olid äratundmisotsuse täpsus ning kindlushinnang.

Võrdlusuuring. Võrdlusuuring koosnes kolmest osa, kuid antud uurimistöös kasutati andmeid ainult esimesest osast. Esimene osa oli 2 (video vaatepunkt: ohver vs pealtnägija) x 2 (kurjategijate arv videos: 1 kurjategija vs 2 kurjategijat) x 2 (äratundmisrida: samaaegne vs järjestikune) x 2 (kurjategija olemasolu: olemas vs puudub) faktoriseeritud katseplaan. Katseisikud nägid kas ohvri või pealtnägija vaatepunktist videot, kus oli kas 1 või 2 kurjategijat ning kas samaaegset või järjestikust äratundmisrida. Kõik katseisikud nägid nii TP kui TA äratundmisridu. Uurimistöös kasutati "Ma ei tea" uuringuga võrdlemiseks andmeid ainult sellest katsetingimusest, kus katseisikule esitati pealtnägija vaatepunktist ühe kurjategijaga video ja samaaegne äratundmisrida.

Valim

Uurimistöo valim koosnes eesti keelt kõnelevatest täiskasvanud Eesti inimestest, keda oli kokku 123 inimest – neist 40 osalesid „Ma ei tea“ uuringus ning 83 osalesid võrdlusuuringus. Kokku oli kahe uuringu peale 78 naist (63.4%) ja 45 meest (36.6%). „Ma ei tea“ uuringus osales 26 naist (65%) ja 14 meest (35%). Võrdlusuuringus osales 52 naist (62.7%) ja 31 (37.3%) meest. Uurimistöös osalenud katseisikud olid vanuses 18 kuni 60 aastat ning keskmine vanus oli 25.4 aastat (SD = 7.961). „Ma ei tea“ uuringus osalenud katseisikud olid vanuses 18 kuni 60 aastat ning keskmine vanus oli 24.2 aastat (SD = 9.1). Võrdlusuuringus osalenud katseisikud olid vanuses 19 kuni 47 aastat ning keskmine vanus oli 25.9 aastat (SD = 7.3).

Mõlema uuringu valim koostati mugavusvalimina kuulutuste teel avalik-õiguslikes ülikoolides ja sotsiaalmeedias ning lisaks leiti katseisikuid otsekontakti teel. Katsetesse võeti nii normaalse kui korrigeeritud nägemisega inimesi, kuid värvipimedus oli välistavaks teguriks. Katsetes osalemine oli vabatahtlik ning tudengitel oli võimalik saada katsepunkte osalemise eest. Ökoloogilise valiidsuse nimel osalesid katseisikud katses ükshaaval. Võrdlusuuringus osalemine oli välistavaks teguriks „Ma ei tea“ uuringus osalemisel.

Kokku tegid katseisikud 615 äratundmisotsust ning analüüsist jäeti välja 12 otsust. Välja jätmise põhjuseks oli stiimulvideotes olnud varasemast tuttav isik.

Katsematerjalid

Võrdlusuuring. Võrdlusuuringus oli 20 stiimulvideost ja ca 200 fotost ja videost koosnev andmepank. Keskmisel kestis üks stiimulvideo 33,1 sekundit. Kokku oli videotes viis erinevat stsenaariumi, neli neist olid vargusest ning üks oli kontrollvideo. Stiimulvideotes oli erinevates kohtades ja erineval viisil üles seatud situatsioon kus üks või kaks naisterahvast oleksid saanud varastada mobiiltelefoni või rahakoti. Neljas neist see ka juhtus ning kontrollvideos vargust ei toimunud. Stiimulvideotes hoiti ühtlasena kurjategijate näo nähtaval oleku aeg. Stiimulvideoid oli iga stsenaariumi kohta 4 tükki – pealtnägija vaatepunktist ühe ja kahe kurjategijaga ning ohvri vaatepunktist ühe ja kahe kurjategijaga.

Äratundmisriidades kasutatavad fotod tehti Canon EOS70D ja Canon EOS6D kaameratega Tallinna ning Tartu Ülikooli lahtiste uste päevadel. Antud fotodel olevad naisterahvad on mustas riietuses, kinniste juustega ning fotode alumine äär on õlgade kõrgusel. Selguse huvides on fotod helehallil taustal ning fotode erksust, küllastatust ning heledus on standardiseeritud. Fotode suurus on 285x315 pikslit.

Äratundmisrea jaoks otsiti kuus asendajat (*filler*) iga kurjategija kohta. Kokku koostati 720 samaaegset ja 720 järjestikust *TP-lineupi* ja *TA-lineupi*, eeldusega, et *TA-lineupi* puhul kurjategija foto asemel on ühe asendaja nägu. Antud äratundmisriidade efektiivsust ja õiglust on varasemas uuringus käsitletud (Voo, 2018). Fotod kuvati üksteise järel järjestikuse äratundmisrea puhul ning nad olid nummerdatud vastavalt oma järjekorrale antud seerias. Samaaegses äratundmisreas kuvati kõik kuus fotot samal ajal ringikujuliselt ning nad olid nummerdatud päripäeva vastavalt oma järjekorrale.

"Ma ei tea" uuring. „Ma ei tea” uuringus kasutati varasemas uuringus kasutatud pealtnägija vaatepunktist ja ühe kurjategijaga stiimulvideosid samal moel, mis võrdlusuuringus. Kasutuses olid ainult identsed samaaegsed äratundmisread ning neid kuvati samal moel kui võrdlusuuringus.

Katseaparatuur

"Ma ei tea" uuring. Katse viidi läbi arvutil Lenovo ThinkCentre M92p Tower ning katsematerjali kuvamiseks kasutati 23-tollist LG Flatroni 60-hertsise värskendussagedusega

kuvarit. Helitugevuseks oli kogu katse vältel 60%. Katseprogrammina oli kasutuses Labvanced (Finger et al., 2016).

Võrdlusuuring. Katse viidi läbi arvutil Dell Precision M6500 ja katseprogrammina oli kasutuses Tobii Studio. Ekraan oli sama mis „Ma ei tea“ uuringus. Lisaks mõõdeti silmade liikumist ning pupilli suurust Tobii X120 Eye Trackeriga.

Protseduur

„Ma ei tea” uuring. Katse viidi läbi Tartu Ülikooli psühholoogia instituudi eksperimentaalpsühholoogia laboris iga katseisikuga individuaalselt. Katse ajal oli valgus reguleeritud hämaraks, s.t. ainukene valgusallikas oli katseisikust eemale suunatud lamp.

Esiteks täitis katseisik informeeritud nõusoleku vormi. Seejärel istus katseisik arvuti taha ning täitis enda demograafiliste andmete ja nägemise kohta küsimustiku. Järgmiseks kirjeldas katse läbiviija katse protseduuri. Katseisik pani oma lõua lõuatoele. Kogu järgneva arvutis läbiviidud katseosa vältel luges läbiviija neutraalse selge häälega kõik ekraanile ilmuvad juhised ette. Vastuste registreerimine toimus paralleelselt nii arvutis kui ka protokollilehel eksperimentaatori poolt.

Katse alguses küsiti katseisikult hinnangut oma äratundmisoskusele, hetke enesetundele ja keskendumisvõimele. Seejärel vaatas katseisik ühte lavastatud videot kuriteost ning tal paluti märku anda, kui keegi videos nähtutest on talle tuttav. Katse läbiviija vaatas mujale ning katseisikule näidati samaaegset ringi-kujulist äratundmisrida, mis koosnes kuue isiku fotost (kurjategija valik), keskel asetsevast ristist (tagasilükkamine) ning nupust „ma ei tea”. Katseisikul paluti teha otsus hiirega ning samal ajal anda häälega märku oma tehtud otsusest. Järgmiseks paluti valiku või tagasilükkamise korral anda oma otsusele kindlushinnang skaalal 0-100, kus 0 tähendas, et pole üldse kindel; 50 tähendas, et katseisik pakkus tunde järgi ning 100 tähendas, et katseisik on täiesti kindel oma valikus. „Ma ei tea” otsuse puhul katseisik pidi põhjendama oma otsust ning katse läbiviija trükkis tema silme all selle vastuse katseprogrammi. Peale kindlushinnangut või põhjendust, andis katseisik märku, kas keegi äratundmisreas oli talle tuttav isik. Katseisikult kirjeldas oma sõnadega, mis tema arvates videos toimus. Kui katseisik kirjeldas videos toimunut

kui vargust, paluti tal täpsustada, kas ta nägi vargust/eseme võtmist oma sõnadega. Seda protseduuri korrati viis korda erinevate videote ja äratundmisriidadega.

Katse lõpus katseisik pidi taaskord hindama oma äratundmisoskust, hetke enesetunnet ja keskendumisvõimet. Katse järgselt paluti katseisikul vastata mõnele küsimusele katse kohta. Viimaks anti katseisikule selgitusi katse kohta ning vastati küsimustele.

Võrdlusuuring. Võrdlusuuring koosnes kolmest erinevast osast, kuid andmeid kasutati ainult esimesest osast. Võrdlusuuringu esimene osa oli analoogne eelnevalt kirjeldatud „Ma ei tea” uuringuga, kuid ilma eksplitsiitse „ma ei tea” valikuta ning rohkemate katsetingimustega. Järgnevalt on välja toodud erisused varasemalt kirjeldatud „Ma ei tea” uuringuga. Erinevalt „Ma ei tea” uuringust täitsid katseisikud katsesse tulemisele eelnevalt veebiküsimustiku oma silmanägemise ja demograafiliste andmete kohta. Lisaks fikseeriti kohapeale tulles katseisiku silmad ning tema silmaliigutused kalibreeriti.

Enne esimese osa algust kalibreeriti taaskord silmaliigutused. Vastavalt katsegrupile võis osalejatel olla lisaks pealtnägija vaatepunktile ka ohvri vaatepunktist stiimulvideo. Lisaks samaaegsetele äratundmisriidadele, nägid osad katseisikud järjestikusi äratundmisriidu. Sellisel juhul nägid nad juhuslikus järjekorras fotosid kahtlusalustest ning pidid iga foto puhul eraldi otsustama, kas tegemist on nähtud kurjategijaga. Kui valik leidis aset, pidi katseisik kindlushinnangu andma. Peale kindlushinnangu andmist, sai katseisik äratundmisreas olevaid fotosid vaadata kuni rahuldus ja seejärel pidi ta uuesti kindlushinnangu andma. Erinevalt samaaegsest äratundmisreast oli ainuke tagasilükkamise variant valiku tegemata jätmine. Ülejäänud katseosa kattus „Ma ei tea” uuringuga. Katse lõpus vastas katseisik küsimustele katse kohta paberil.

Eetika

Antud uurimistöö kasutas andmeid varasemast uuringust „Silmaliigutused kui markerid eristamiseks varem nähtud ja mittenähtud nägusid kurjategijate äratundmisel”, mis on Tartu Ülikooli inimuuringute eetika komitee poolt heaks kiidetud (nr 276/M-17). Läbiviidud "Ma ei tea" uuring järgib kõiki eetilise teadustöö põhimõtteid ja reegleid, tuginedes Maailma Arstide Liidu (World

Medical Association e WMA) Helsingi deklaratsioonile, mis puudutab inimestega tehtavaid uuringuid ning lähtub heast teadustavast.

Uuringute läbiviimisel anti endast parim, et järgida eetilisi nõudeid. Kõik katseisikud täitsid informeeritud nõusoleku vormi ning neid teavitati uuringute sisust nii palju kui seda oli võimalik ilma uuringu tulemusi mõjutamata. Peale katseid selgitati katseisikutele uuringute eesmärk, vastati küsimustele ning pakuti võimalust hiljem tutvuda uuringute põhjal tehtud tööga. Kõik uuringute raames kogutud andmed salvestati, kasutati ja analüüsiti isikustamata kujul.

Tulemused

Katseisikud tegid 615 äratundmisotsust, millest jäeti välja 12 otsust. Välja jätmise põhjuseks oli stiimulvideotes olnud varasemast tuttav isik. Statistiline analüüs hõlmas kokku 603 otsust 123-lt katseisikult. Mõlema analüüsitud uuringu raames tehtud õigete ja valede otsuste osakaal on välja toodud tabelis 1. Tabelis 2 on välja toodud uuringutes langetatud erinevate valikute määr.

Tabel 1

Täpsete ja ebatäpsete otsuste osakaal kõikides äratundmisriidades

	Uuringu tüüp			
	Ma ei tea uuring		Võrdlusuuring	
	Täpne	Ebatäpne	Täpne	Ebatäpne
TP	36.7 (36)	54.1 (53)	35.5 (72)	64.5 (131)
TA	48.5 (49)	40.6 (41)	58.2 (117)	41.8 (84)
TP + TA	42.7 (85)	47.2 (94)	46.8 (189)	53.2 (215)

Märkus. Tabelis on osakaal esitatud protsentides ning sulgudesse on lisatud otsuste arv.

Tabel 2

Valimismäär kõikides äratundmisriidades

	Uuringu tüüp						
	Ma ei tea uuring			Võrdlusuuring			
	“Ma ei tea”	Õige valik	Vale valik	Tagasilükkamine	Õige valik	Vale valik	Tagasilükkamine
TP	9.2 (9)	36.7 (36)	16.3 (16)	37.8 (37)	35.4 (72)	21.7 (44)	42.9 (87)
TA	10.9 (11)		40.6 (41)	48.5 (49)		41.8 (84)	58.2 (117)
TP + TA	10 (20)	18 (36)	29 (57)	43 (86)	17.8 (72)	31.7 (128)	50.5 (204)

Märkus. Tabelis on valimismäär esitatud protsentides ning sulgudesse on lisatud otsuste arv.

Viidi läbi Hii-ruut testi hindamiseks seost “Ma ei tea” valiku olemasolu ning otsuse tüübi (valimine või tagasilükkamine, olenemata õigsusest) . TP äratundmisriidade korral ei olnud tingimuste vahel statistiliselt olulisi erinevusi valikute ja tagasilükkamiste arvus, $X^2(1, 292) = 0,042$, $p = 0,838$. TA äratundmisriidade korral ei olnud tingimuste vahel statistiliselt olulisi erinevusi valikute ja tagasilükkamiste arvus, $X^2(1, 291) = 0,360$, $p = 0,549$.

Viidi läbi Hii-ruut testi hindamiseks seost “Ma ei tea” valiku olemasolu ja õigete-valede otsuste vahel. TP äratundmisriidade korral oli õigete otsuste osakaal suurem, kui osalejatel oli võimalus öelda „ma ei tea“, aga ei olnud statistiliselt olulist seost katsetingimuse ja äratundmistäpsuse vahel, $X^2(1, 292) = 0,659$, $p = 0,417$. TA äratundmisriidade korral oli õigete otsuste osakaal „ma ei tea“ valiku olemasolu korral väiksem, aga ei olnud statistiliselt olulist seost katsetingimuse ja äratundmistäpsuse vahel, $X^2(1, 291) = 0,360$, $p = 0,549$.

Viidi läbi Hii-ruut testi hindamiseks seost “Ma ei tea” valiku olemasolu ja erinevate otsuste (TP reas korrektsed väljavalimised, valed väljavalimised ja valed tagasilükkamised; TA reas valetuvastamine, segaja valimine, korrektne tagasilükkamine) vahel. TP äratundmisriidade korral korrektsete tuvastamiste arv tõusis „ma ei tea“ olemasolu korral, aga ei olnud statistiliselt olulist seost katsetingimuse ja korrektsete otsuste vahel, $X^2(2, 292) = 0,851$, $p = 0,654$. TA äratundmisriidade korral tehti „ma ei tea“ olemasolul vähem valepositiivseid tuvastusi , aga ei

olnud statistiliselt olulist seost katsetingimuse ja ebakorreksete otsuste arvu vahel, $X^2(2, 291) = 0,801, p = 0,670$.

Arutelu

Käesoleva uurimistöö eesmärk oli hinnata eksplitsiitse „Ma ei tea“ valiku lisamise mõju äratundmisotsustele samaaegsetes fotodes koosnevates äratundmisridades. Esimeseks püstitatud hüpoteesiks oli, et „Ma ei tea“ valiku olemasolul langevad valimismäär ja äratundmisotsuste täpsus. Antud hüpotees ei leidnud kinnitust - valimismäär ega äratundmisotsuste täpsus ei erinenud katsetingimuste vahel statistiliselt olulisel määral ei TP ega TA äratundmisridades. Antud tulemus on osaliselt kooskõlas varasemate uuringutega.

Valimise määr oleks pidanud langema ning seda tõenäoliselt tunnistajate arvelt, kelle mälu pilt ei ole piisavalt sarnased ning nad ei ole seetõttu oma valikus kindlad (Clark, 2003; Perfect & Weber, 2012). Kehva mälu pildi puhul võis rolli mängida kurjategija muudetud välimus (Pozzulo & Marciniak, 2006). Kolm inimest, kes langetasid „Ma ei tea“ valiku, tõid ka valiku põhjenduseks välimuse muutuse. Üheks võimalikuks põhjuseks, miks valimismäär ei langenud, võib olla Steblay ja Phillipsi (2011) uuringus välja pakutud samaaegse äratundmisrea puhul nägude võrdlusmoment. Oma otsuses ebakindlatel tunnistajad saavad nägusid omavahel võrrelda ning lihtsam on valida reast keegi, kes meenutab kurjategijat, selle asemel, et mõelda „Ma ei tea“ valiku peale. Tuge sellele teooriale pakub ka Weberi ja Perfecti (2012) uuring, kus olid nii TP kui TA äratundmisread ainult ühe pildiga ning eksplitsiitse „Ma ei tea“ valiku korral kasutas seda võimalust lausa 20% vastanutest. Võib järeldada, et kui tunnistajatel oli ainult üks valik ja nad polnud kindlad, kaldusid nad tajuma valiku langetamise ja rea tagasilükkamise kaalu. Kuna antud uurimistöös oli äratundmisreas 6 nägu, võib oletada, et tunnistajad tundsid leidsid vähemalt ühe näo, kes neile meenutas kurjategijat. Selle tulemusena olid nad kindlamad oma otsuses ning vältisid „Ma ei tea“ valiku kasutamist ning valimismäär jäi Võrdlusuuringuga sarnaseks.

Äratundmisotsuste täpsus oleks pidanud langema – Steblay ja Phillips (2011) leidsid, et „Ma pole kindel“ valiku olemasolu mõjub negatiivselt äratundmistäpsusele samaaegset äratundmisridades. Lucas ja teised (2020) leidsid, et eksplitsiitne „Ma ei tea“ valik ei omanud olulist mõju äratundmisotsustele. Weber ja Perfect (2012) leidsid, et „Ma ei tea“ valikul on oluline mõju, kui see on eksplitsiitselt välja toodud. Nende uuringus kasutas seda võimalust 20%

vastanutest ning äratundmisotsuste täpsus kasvas märgatavalt „Ma ei tea“ valiku olemasolu tõttu. Samas oli Weberi ja Perfecti (2012) uuringu meetod märgatavalt erinev, nagu varasemalt sai välja toodud ning tulemused erinesid tõenäoliselt selle tõttu.

Teiseks hüpoteesiks oli, et vale-positiivsete arv langeb, kuid „Ma ei tea“ valiku tõttu on vähem korrektseid kurjategijate tuvastamisi. Hüpotees ei pidanud paika. Kuigi „Ma ei tea“ uuringus tehti vähem vale-positiivseid valikuid, ei erinenud vale-positiivsete valikute osakaal katsetingimuste vahel statistiliselt olulisel määral TA äratundmisriidades. Korrektsete tuvastamiste arv tõusis minimaalselt „Ma ei tea“ uuringus, kuid korrektsete valikute osakaal ei erinenud statistiliselt olulisel määral TP äratundmisriidades katsetingimuste vahel. Antud tulemus ei ole kooskõlas varasema kirjandusega.

Vale-positiivsete valikute langetamist on uuritud palju laste kontekstis. Mitmes uuringus (Dunlevy ja Cherryman, 2013; Zajac ja Karageorge, 2008) on leitud, et erinevate mitte-tuvastamise valikutega on võimaliks laste vale-positiivseid valikuid märkimisväärselt vähendada. Ka Weberi ja Perfecti (2020) uuringus leiti “Ma ei tea” valikul suur mõju vale-positiivsete valikute vähendamisele.

Piiranguid on uurimistööl mitmeid, neist peamine on „Ma ei tea“ uuringu suhteliselt väike valim. Kuna valim on väike, ei pruugi katsetingimuste vahel ilmned „Ma ei tea“ valiku olemasolu mõju ning ka valimi representatiivsus on madalam. Valimi väiksusele aitasid kaasa COVID-19 levik (võrdlusuuringu tulemused on enamjaolt varasemast ajast), katse läbiviimise iseloom (katseisikud pidid kohapeale ning ka uuringus kasutatava katseprogrammi litsentsi aegumine. Teine suur mõjutaja on uuringute läbiviimistingimuste erinevus. Kuigi kõiki tingimusi üritati maksimaalselt kontrollida, olid mõned erinevused paratamatud. Võrdlusuuringut viidi läbi mitmes linnas, mitmete erinevate inimeste poolt ning silmaliigutuste jälgimine tekitas märgatavaid erisusi protseduuris.

Antud uuringus ei omanud “Ma ei tea” valiku olemasolu statistiliselt olulist positiivset mõju. Samas ei vähenda see varasemate uuringute kaalu ning ei saa ka ignoreerida fakti, et madala kindlushinnangu otsuseid langetatakse ka mitte-tuvastamise valikuid rõhutades. Kuigi Lucas ja teised (2020) leidsid, et “Ma ei tea” valikul oli väga väike mõju äratundmisotsuste täpsusele, vastas ainult üks katseisik 916-st “Ma ei tea” ilma eksplitsiitse valikututa. Sellest võib järeldada, et mitte-tuvastamise valiku rõhutamine omab eesmärki. Kaaluda tasub ka “Ma ei tea valiku” rolli tunnistajate teadlikkuse tõstmisel ja valiku võimaldamise eetilisust.

Tulevikus tasuks uurida, et mis meetodiga saab oluliselt vähendada valiku tegemise survet või oluliselt suurendada tunnistajate vastupanu survele, näiteks pannes neid rohkem mõtlema otsuse tagajärgedele. „Ma ei tea“ valiku kontekstis võiks üheks variandiks olla rõhutada vale valiku negatiivseid tagajärgi ning ebakindlusest märku andmise aktsepteeritavust.

Kasutatud kirjandus

- Brewer, N. and Palmer, M.A. (2010), Eyewitness identification tests. *Legal and Criminological Psychology*, 15: 77-96. <https://doi.org/10.1348/135532509X414765>
- Brewer, N., Keast, A., & Sauer, J. D. (2010). Children’s eyewitness identification performance: Effects of a Not Sure response option and accuracy motivation. *Legal and Criminological Psychology*, 15(2), 261–277. <https://doi.org/10.1348/135532509X474822>
- Clark, S. E. (2003). A memory and decision model for eyewitness identification. *Applied Cognitive Psychology*, 17, 629–654. DOI: 10.1002/acp.891
- Ceci, S. J., & Bruck, M. (1993). Suggestibility of the child witness: A historical review and synthesis. *Psychological Bulletin*, 113(3), 403–439. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.113.3.403>
- Dunlevy, J. R. & Cherryman, J. (2013). Target-Absent Eyewitness Identification Line-Ups: Why Do Children Like to Choose, *Psychiatry, Psychology and Law*, 20:2, 284-293, DOI: [10.1080/13218719.2012.671584](https://doi.org/10.1080/13218719.2012.671584)
- Finger, H., Goeke, C., Diekamp, D., Standvoss, K., & König, P. (2016, 10-13. juuli). LabVanced: A unified Javascript framework for online studies. 2017 International Conference on Computational Social Science IC2S2, Cologne, Saksamaa. Kasutatud 28.02.2020, <https://www.labvanced.com/publication.html>
- Innocence Project (2022). Innocence project. Külastatud aprill 2022, <http://www.innocenceproject.org>
- Kassin, S. M., Dror, I. E., & Kukucka, J. (2013). The forensic confirmation bias: Problems, perspectives, and proposed solutions. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 2(1), 42–52. <https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2013.01.001>
- Köhnken, G., & Maass, A. (1988). Eyewitness testimony: False alarms on biased instructions? *Journal of Applied Psychology*, 73(3), 363–370. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.73.3.363>

- Lucas, C. A., Brewer, N., Michael, Z. E., & Foster, T. R. (2020). The effects of explicit “Not Present” and “Don’t Know” response options on identification decisions in computer-administered lineups. *Applied Cognitive Psychology*, *34*(6), 1495–1509.
<https://doi.org/10.1002/acp.3728>
- Malpass, R. S., & Devine, P. G. (1981). Eyewitness identification: Lineup instructions and the absence of the offender. *Journal of Applied Psychology*, *66*(4), 482–489.
<https://doi.org/10.1037/0021-9010.66.4.482>
- Memon, A., Gabbert, F., & Hope, L. (2004). The ageing eyewitness. In J. R. Adler (Ed.), *Forensic psychology: Concepts, debates and practice* (pp. 96–112). Willan Publishing.
- Perfect, T. J., & Weber, N. (2012). How should witnesses regulate the accuracy of their identification decisions: One step forward, two steps back? *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *38*(6), 1810–1818.
 doi:10.1037/a0028461
- Pozzulo, J. D., & Lindsay, R. C. L. (1998). Identification accuracy of children versus adults: A meta-analysis. *Law & Human Behavior*, *22*, 549–570.
- Pozzulo, J. D., & Marciniak, S. (2006). Comparing identification procedures when the perpetrator has changed appearance. *Psychology, Crime & Law*, *12*(4), 429–438.
 doi:10.1080/10683160500050690
- Stebly, N. M. (1997). Social Influence in Eyewitness Recall: A Meta-Analytic Review of Lineup Instruction Effects. *Law and Human Behavior*, *21*(3), 283–297.
<http://www.jstor.org/stable/1394013>
- Stebly, N. K., & Phillips, J. D. (2011). The not-sure response option in sequential lineup practice. *Applied Cognitive Psychology*, *25*(5), 768–774.
<https://doi.org/10.1002/acp.1755>
- Voo, K. (2018). Ausate äratundmisriidade koostamine ning kasutamine eksperimentaalses teaduses ja politseipraktikas. Tartu Ülikool, psühholoogia instituut.

Weber, N., & Perfect, T. J. (2012). Improving eyewitness identification accuracy by screening out those who say they don't know. *Law and Human Behavior*, 36(1), 28–36.

<https://doi.org/10.1037/h0093976>

Wells, G. L. (1993). What do we know about eyewitness identification? *American Psychologist*, 48(5), 553–571. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.48.5.553>

Wells, G. L., Kovera, M. B., Douglass, A. B., Brewer, N., Meissner, C. A., & Wixted, J. T. (2020). Policy and procedure recommendations for the collection and preservation of eyewitness identification evidence. *Law and Human Behavior*, 44(1), 3–36.

<http://dx.doi.org/10.1037/lhb0000359>

Käesolevaga kinnitan, et olen korrekselt viidanud kõigile oma töös kasutatud teiste autorite poolt loodud kirjalikele töödele, lausetele, mõtetele, ideedele või andmetele.

Olen nõus oma töö avaldamisega Tartu Ülikooli digitaalarhiivis DSpace.

Mark-Emil Luik